

delelerde ileri karakol vazifesi görmüş-
tür. XIX. yüzyıl başlarında meydana ge-
len Sırp isyanları sırasında itaatsizlik
eden kale muhafızı Receb Ağa'nın idar-
mından sonra kardeşleri Osmanlı Dev-
leti'ne baş kaldırmışlarsa da, daha son-
ra isyanı bastırmaya memur edilen Te-
pedelenli Ali Paşa'nın oğlu Veliyyüddin
Paşa'dan eman dilemişlerdir. 1830'da
Sırbistan'a muhtariyet verilmesi ve
1867'de Osmanlı askerinin diğer Sırp
kalelerinden çekilmesine rağmen Ada-
kale'de Osmanlı hâkimiyeti devam et-
miştir. 1878 Berlin Antlaşması'nda Ada-
kale'den hiç bahsedilmemiş olması, bu-
ranın Osmanlı idaresine bağlı kalmasını
sağlamıştır. Tuna nehrinin Demirkapı
mevkiindeki ıslah çalışmaları sırasında
Avusturya - Macaristan İmparatorluğu
adaya el koymak istemiş, ancak Os-
manlı Devleti hükümlerini haklarını ko-
rumakta ısrar ederek buraya bir nahiye
müdürü ve bir hâkim göndermiştir. Bu-
nunla beraber Avusturya hükümeti za-
man zaman adayı işgal teşebbüslerin-
den geri durmamıştır. II. Meşrutiyet'in
ilânından sonra İstanbul'a temsilciler
gönderen Adakaleliler böylece Meclis-i
Meb'ûsan'da temsil edilmişlerdir. Tür-
kiye, Trianon Antlaşması ile (4 Haziran
1920) Adakale'nin Romanya'ya geçmiş
görünmesini kabul etmemiş, adanın
Romanya'ya bağlılığı ancak Lozan Ant-
laşması'yla (1923) kesinleşmiştir.

1960'lı yıllarda Adakale'de 750'ye ya-
kın Türk yaşamaktaydı. Bunlar daha
çok tütün ziraatı, kayıkçılık ve ticaretle
geçinmekteydiler. Adada, taş ve tuğla

ile inşa edilmiş bir kale, III. Selim dev-
rinde yapılan bir cami ve Türkistanlı
Derviş Miskin Baba'ya ait bir tekke bu-
lunmaktaydı. Tanınmış Macar Türkolo-
ğu Ignacz Kunos, Adakale türkülerin-
den yüz kadarını *Adakalehi Népdalok*
(Adakale halk türküleri) adlı bir kitapta
toplamaştır (Budapeşte 1906).

BİBLİYOGRAFYA:

Ali Ahmed, *Insula Adakaleh*, Turnu-Severin
1938; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 281-
283, 530, 555-556; E. Hakkı Ayverdi v.dğr.,
*Aurupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Roman-
ya-Macaristan*, İstanbul, ts.: (İstanbul Fetih Ce-
miyeti Neşriyatı), s. 6-8; Mehmet Önder, "Ro-
manya'da Sulara Gömülecek Olan Bir Türk
Kasabası: Adakale", *TK, V/54* (1967), s. 427-
433; Val Cordun, "Les saints thaumaturges
d'Ada Kaleh", *Turcica*, III, Paris 1971, s. 100-
116; A. Z. Hertz, "Adakale; The Key to the
Danube (1688-1690)", *Art. Ott.*, III (1971), s.
170-184; a.mlf., "Armament and Supply In-
ventory of Ottoman Adakale, 1753", a.e., IV
(1972), s. 95-171; a.mlf., "The Ottoman Con-
quest of Ada Kale, 1738", a.e., VI (1980), s.
151-210; Besim Darkot, "Adakale", *İA*, I, 124;
Aurel Decei, "Ada Kâl e", *EL²* (İng.), I, 174-
175.

COŞKUN ALPTEKİN

ADÂLET

(العدالة)

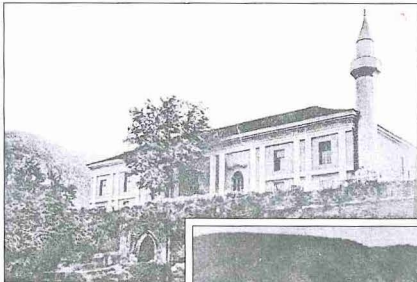
Ahlâk, fıkıh ve hadis alanlarında
birbirine yakın anlamlarda
kullanılan bir terim.

□ AHLÂK. Ferdî ve içtimaî yapıda
dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik
ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ah-
lâkî erdem.

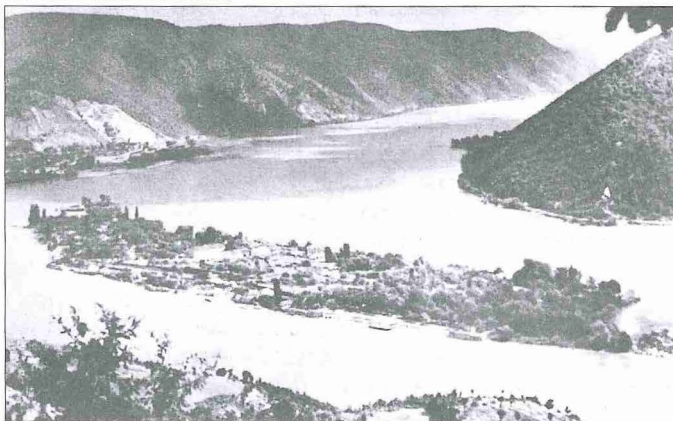
Adâlet, "davranış ve hükümde doğru
olmak, hakka göre hüküm vermek, eşit
olmak, eşit kılmak (Allah hakkında kulla-
nıldığında 'şirk koşturmak') gibi mânalara
gelen bir masdar-isimdir. Yine aynı
kökten bir masdar-isim olan ve "orta
yol, istikamet, eş, benzer, misil, bir şe-

yin karşılığı" gibi mânalara gelen *adl*
kelimesi, sıfat olarak kullanıldığında
âdil ile eş anlamlı olup aynı zamanda
Allah'ın isimlerinden (*esmâ-i hüsnâ**)
birdir (bk. ADL).

Adâlet, Kur'an-ı Kerim'de ve hadisler-
de genellikle "düzen, denge, denklik,
eşitlik, gerçeğe uygun hükmetme, doğ-
ru yolu izleme, takvâya yönelme, dü-
rüstlük, tarafsızlık" gibi anlamlarda kul-
lanılmıştır. İnfitâr süresinin yedinci ve
sekizinci âyetlerinde insanın fizyolojik
ve fizyonomik yapısındaki uyum, âhenk
ve estetik görünüm, adâlet kavramıyla
ifade edilmektedir. Başka âyetlerde de
insanın ruhî ve mânevî yapısında bulu-
nan ve İslâm filozoflarının *inâyet** ve
*nizam** kavramlarıyla açıklanacak olan
denge (itidal) ve âhenk, adâlet kavra-
mının şümûlüne giren "ahsen-i takvîm"
(bk. et-Tîn 95/4) ve "tesviye" (bk. eş-
Şems 91/7) tâbirleriyle dile getirilmiş-
tir. Şûrâ süresinin on beşinci âyetinde,
Hz. Peygamber'in adâlet sıfatını kaza-
nabilmesi, daveti yani risâlet görevini
yerine getirmesi, bu konuda insanların
keyfî istek ve arzularını hesaba kat-
maksızın ilâhî emirlerin gösterdiği şe-
kilde doğru olması ve Allah'ın daha
önceki kitaplarda bildirdiği ebedî ger-
çeklere inanması şartına bağlanmış-
tır. Buna göre adâlet, başkalarının geli-
şigüzel istek ve telkinlerinden etkilen-
meyen istikrarlı bir doğruluk ve ahlâk
kanununa itaatla gerçekleşen ruhî den-
ge ve ahlâkî kemaldır. İslâm ahlâkçıları-
nın itidal ve adâlet kavramlarıyla ifade
ettikleri (aş.bk.) bu denge ve kemalin
oluşmasıyla insanın davranışları da aşırılıklardan uzak olarak meydana ge-
lebilecektir (bk. el-İsrâ 17/29; el-Furkân
25/63, 67, 68; el-Feth 48/29). Kur'an-ı
Kerim'de İslâm toplumunun bir niteliği
olarak geçen "vasat ümmet" (bk. el-Ba-
kara 2/143) tâbirindeki *vasat* kelimesi
de bütün müfessirlerce "adâlet" mânâ-
sında anlaşılmıştır. Buna göre İslâm ah-
lâkî içtimaî bünyede de aşırılıklardan
uzaklığı, dengeli ve uyumlu bir hayat
tarzını ön görmüştür. Kur'an-ı Kerim'de
adâlet sıfatından yoksun olan kişi dil-
siz, âciz ve hiçbir işe yaramayan bir
köleye benzetilerek böyle birinin, adâlet
faziletini kazanmış, dolayısıyla doğru
yolu bulmuş olanla bir tutulamayacağı
bildirilmiş (bk. en-Nahl 16/76), böylece
adâletin bir kemal sıfatı olduğuna işa-
ret edilmiştir. İnsanın Allah nezdinde
en üstün değer ölçüsü olan takvâ (bk.
el-Hucurât 49/13) erdemine nâil olabil-
mesi için âdil olması (bk. el-Mâide 5/8)

Adakale
Camii ve
sular
altında
kalmadan
önce
Adakale'nin
görünüşü

ve adâletli söz söylemesi (bk. el-En'âm 6/152) gerekir. Esasen doğrulukla (sıdk) birlikte adâlet (adl) de ilâhî kelâmın birer niteliğidir (bk. el-En'âm 6/115).

Kur'an-ı Kerim'e göre adâletin ölçüsü yahut dayanağı hakkaniyettir. Hidayete hak sayesinde ulaşılabilceği gibi adâlet de hakka uymakla sağlanır (bk. el-A'râf 7/159, 181). Hak, objektif bir kavram ve sabit bir kanun ilkesidir. Bir hak konusunda hüküm verilirken, hakkın kendi lehine hükmedilmesi halinde bundan memnun olan, fakat aleyhine hükmedilmesi durumunda bu hükmü tanımayan insanlar için "işte bunlar zalimlerdir" (en-Nûr 24/48-51) denilmiştir. Binaenaleyh şahsî menfaat temini, akrabalık, düşmanlık gibi hissi durumlar, taraflardan birinin soylu veya aşağı tabakadan olması, bedenî veya ruhî bakımdan kusurlu bulunması gibi ahlâk kanununu ilgilendirmeyen sebepler bir hakkın ihlâlini, örtbas edilmesini ve sonuç olarak adâlet ilkesinden sapmayı mâzur gösteremez (bk. el-Mâide 5/8; en-Nisâ 4/3; Âli İmrân 3/75). Zira, "Eğer hak onların keyfi arzularına uysaydı göklerin, yerin ve bunlarda bulunanların düzeni bozulurdu" (el-Mû'minûn 23/71). Kur'an-ı Kerim'de hak ve adâletin mutlaklığı öylesine vurgulanmıştır ki bizzat Allah'ın âhirette hiçbir haksızlığa mahal verilmeyecek şekilde adâletle hükmedeceği ve onun bu vâadinin kesin (hak) olduğu belirtilmiştir (bk. Yûnus 10/54-55; el-Enbiyâ 21/47; ez-Zümer 39/69). Hatta Kur'an-ı Kerim'in bu yaklaşımı Mu'tezile mezhebinin, adâlet ve hakkaniyet ilkelerine uymayı Allah için bir vazife (vâcip) saymasına yol açmıştır (bk. ADL, VÜCÜB). Şu var ki Allah'ın adâleti diğer sıfatları gibi eksiksiz olduğu halde, sınırlı kabiliyetlere sahip olan insanın gösterdiği adâlet her zaman az çok kusurlu olmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de bu husus, kocanın eşlerine karşı âdil olmasını emreden âyetle açık ve gerçekçi bir şekilde belirtilmiştir (bk. en-Nisâ 4/129).

İslâm felsefesinde adâlet, öncelikle ontolojik bir kavram olarak ele alınmış ve bu kavram feyz veya sudur sırasında her varlığın, kendi mertebesine göre "İlk Varlık"tan (el-Vücûdül-evvel, Allah) bir varlık payı alması şeklinde açıklanmıştır. Buna göre Allah'ın adâleti, var olan her şeye varlık hiyerarşisi içindeki durumuna göre tamlik ve mükemmellik kazandırmasıdır. Mu'tezile kelâmcıları gibi zât-sıfat ayırımına karşı olan Fârâbî de adâlet sıfatının Allah'ın zâtı-

nın dışında değil, cevherinde bulunan bir nitelik olduğunu belirtmektedir (bk. el-Medînetül-fâzıla, s. 10; es-Siyâsetül-medeniyye, s. 29, 33). Böylece İslâm filozofları ilâhî inâyete bağlı olarak adâletin, varlık sahnesinde yer alan her varlığın bütün gelişim safhalarında ve hatta her cüzünde tecellî ettiğini söylemişlerdir. Nitekim Fârâbî insanın bio-psişik yapısının işleyişinde de adâletin bulunduğunu belirtmiştir. Buna göre kalbin hizmetinde bulunan beyin, onun ısınısını dengede (itidal) tutar ve bu sayede öğrenme ve hatırlama (hıfz, zıkr), tahayyül ve düşünme (fıkr, revîyye) gibi psikolojik aktivitelerin sağlıklı bir şekilde işlemesi demek olan adâlet gerçekleşir. Bunun sonucunda da insana yakışır fiiller, iyi ve dengeli davranışlar doğar (bk. el-Medînetül-fâzıla, s. 54).

İslâm düşünürleri, insanın ahlâkî mahiyetini de aynı nizam fikrinden hareketle açıklamışlar ve bu alandaki adâleti öteki temel faziletlerin uyumlu bir sonucu saymışlardır. Eflatun'dan beri devam eden ve İslâm ahlâkçılarınca bazı değişikliklerle benimsenen görüşe göre, insan nefsinin düşünme veya bilgi gücü (el-kuvvetü'n-nâtika, el-âlime), öfke gücü (el-kuvvetü'l-gadabiyye) ve şehvet gücü (el-kuvvetü's-sehevâniyye) olmak üzere üç temel gücünden üç fazilet doğar. Bunlar sırasıyla hikmet, şecaat ve iffettir. Adâlet ise bu üç faziletin gerçekleşmesiyle kazanılan ve hepsini içine alan (bk. İbn Miskeveyh, s. 128, 137, 141) dördüncü temel fazilettir. İslâm ahlâkçıları, "Hikmet müminin yitiğidir" (Tirmizî, "İlim" 19; İbn Mâce, "Zühd", 15) anlamındaki Peygamber irşadından hareketle, İslâm'ın temel prensipleri ile bağdaşabilen diğer görüşler gibi yukarıda belirtilen fazilet görüşünü de benimsemişlerdir. Gazzâlî'ye göre, esasen Hucurât sûresinin on beşinci âyeti bu temel faziletleri ihtiva etmektedir (bk. İhyâ, III, 55). İslâm ahlâk literatüründe, ilk üç faziletten her biri zaman zaman farklı terimlerle ifade edildiği halde, dördüncü fazilet daima adâlet olarak isimlendirilmiştir. Meselâ İbn Sînâ (eş-Şifâ, "el-İlâhiyyât I", s. 455), İbn Miskeveyh (Tehzîbü'l-ahlâk, s. 18) ve Gazzâlî (İhyâ, III, 53-55) dört temel fazileti yukarıdaki başlıklar altında incelerken, İbn Hazm (Risâletü'l-ahlâk, s. 53) bunları adâlet, fehm (anlayış, kavrayış), cûd (cömertlik) ve necde (cesaret, yiğitlik) şeklinde ifade etmiştir. Yine Eflatun'a ait olan ve Aristo tarafından ısrarla üzerinde durulan, "Her fazilet, ifrat ve tefritten ibaret iki rezi-

letin ortasıdır" şeklindeki vasat ve itidal görüşü, İbn Sînâ ve İbn Miskeveyh gibi bir kısım İslâm düşünürü tarafından ilk üç fazilet (hikmet, şecaat, iffet) ile birlikte adâlet faziletine de uygulanmış, adâletin zulüm ve inzılâm (zulme boyun eğme) diye adlandırılan iki reziletin ortası olduğu belirtilmiştir. Buna karşılık, adâlet faziletinin sadece zıddının bulunabileceği, bunun da zulüm (veya cevır) olduğu görüşü de yaygındır. Nitekim Gazzâlî şöyle der: "Adâlet sıfatı kaybolursa bundan fazlalık veya eksiklik (ifrat-tefrit) şeklinde iki taraf doğmaz; sadece zıddı ve karşıtı doğar ki o da cevırdır" (İhyâ, III, 54; Mizânü'l-âmel, s. 91).

Bütün ahlâkî faziletleri yukarıda işaret edilen dört esasa dayandıran ve böylece dört ana başlık altında inceleyen İslâm ahlâkçıları, adâletten doğan diğer faziletleri çeşitli isimler altında ele almış ve değişik sayılarla sınırlandırmışlardır. Meselâ klasik ahlâk kitaplarının en son örneklerinden olan Ahlâk-ı Alâî'de "Adâletin Nevileri" başlığı altında (I, 61-63) verilen ve büyük ölçüde İbn Miskeveyh'in Tehzîbü'l-ahlâk'ına (s. 32-33) dayandığı anlaşılan liste şöyledir: sadakat, ülfet; vefâ, şefkat, sıla-i rahim, mükâfat (iyiliğin karşılığı-nı verme), hüsn-i şerîke (ortak işlerde dürüst hareket etme), Hüsn-i kazâ (hakları güzellekle ödeme), teveddüd (yakınların ve erdemli kişilerin dostluğunu kazanma), teslim, tevekkül, ibadet.

İslâm düşünürleri kâinatın her alanında var olduğunu kabul ettikleri nizamı, tabiatı gereği medenî varlıklar sayılan insanların birbirleri arasındaki münasebetlerde de aramışlardır. Buna göre sosyal hayat, zorunlu olarak, fertler arasında ortak münasebetler kurulmasıyla gerçekleşir. Cemiyet yapısının oluşması ve sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi bu münasebetlerin, İbn Sînâ'nın tabirleriyle, kanun (sünnet, şeriat) ve adâlet ilkelerine uygun düzenlenmesine bağlıdır; bu son durum da kanun koyucu ve adâlet icracısına ihtiyaç gösterir. İbn Sînâ'ya göre evrenin düzenini sağlayan "ilk inâyet", toplum düzeninin gerçekleştirilebilmesi için adâleti icra edecek "sâlih bir insan"ın varlığını, böylece hayırlı bir sosyal düzenin kurulmasını mümkün kılmıştır (bk. eş-Şifâ, "el-İlâhiyyât I", s. 441-442; en-Necât, s. 303-304). Esasen İslâm felsefesinde, peygamberlik müessesesi kanun ve adâlet ilkelerine dayalı olarak bu sosyal nizamın, ilâhî inâyetin zaruri sonucu olduğu şeklindeki temel düşünceden doğmuş-

tur. Bu suretle siyaseti bir peygamber mesleği olarak gören İslâm düşünürleri, bu görevi üstlenenleri toplumun hem maddî hem de mânevî gelişmesini sağlamakla yükümlü saymışlardır. Yöneticiler, toplumu ahlâk kurallarına ve sosyal düzene (âdet) uygun yaşamaya sevk etmek maksadıyla kanunlar koyarken, aşırılıklardan uzaklık demek olan adâleti daima gözetmelidirler. Bunun için kanunlar ne çok sert ne de çok yumuşak olmayacak şekilde bir denge (itidal) taşınmalıdır (bk. İbn Sînâ, *eş-Şifâ*², "el-İlâhiyyât I", s. 454-455). Böylece adâlet ve itidal, etimolojik bakımdan olduğu gibi kavram olarak da aynileşmiş olmaktadır.

İslâm düşünürlerine göre adâletin yankından ilgili olduğu diğer bir kavram da eşitliktir (müsâvat³). Hatta İbn Miskeveyh, adâletle eşitliği eş anlamlı sayar (bk. *Tehzîbü'l-ahlâk* s. 141-142). Fârâbî'nin de belirttiği gibi (bk. *el-Medînetü'l-fâzıla*, s. 22) adâlet, kemal ve fazilet sayılan, bir kısmı kişinin kendisinden başkasını ilgilendirmeyen, bir kısmı da diğer insanlarla münasebetlere yansıyan niteliklerin ikinci grubuna girer. Bu sebeple adâlet, servet ve imkânların paylaştırılması, alışveriş gibi iradî muameleler ile zulüm ve haksızlığa konu olabilecek diğer uygulamalarda söz konusudur (bk. İbn Miskeveyh, s. 120). Fârâbî bu bakımdan adâleti ortak menfaatlerin paylaştırılmasına ve bu payların korunmasına ilişkin olmak üzere iki kategoriye ayırmıştır (bk. *Fuṣṣalün müntezze*⁴ a, s. 77-78). Bu alanlarda eşitliği gözetmek adâletin gereğiysen de bu mutlak ve ütopyik bir eşitlik değildir. Zira İbn Miskeveyh'in örneğiyle, "Bir mühendis az düşünüp az iş yapsa da onun bu durumu, yönetiminde çalışan ve onun çizdiği projeyi uygulayan işçilerin çok çalışmasına denktir" (*Tehzîbü'l-ahlâk*, s. 128). İslâm filozofları arasında adâlet kavramını oldukça geniş ve sistematik şekilde ele alan düşünür olarak bilinen İbn Miskeveyh'e göre, toplumsal münasebetlerdeki dengenin (itidal) yahut adâlet ve eşitliğin temininde temel kaynak din (şeriat), temel vasıtalarsa, Aristonun tâbirleriyle "konuşan kanun" demek olan hâkim ve "sessiz kanun" demek olan paradır. Paranın bu özelliği, ticaret gibi hakka konu olan muamelelerde eşitlik ve adâleti sağlama fonksiyonundan ileri gelir. En büyük kanun (en-nâmûsü'l-ekber), bütün kanunların öncüsü (kudve) Allah'ın kanunu, ikincisi hâkim, üçüncüsü paradır. Toplumun büt-

tün fertleri ve zümreleri arasındaki ilişkilerde denge, dolayısıyla sosyal adâlet (el-adlül-medeni) bu kanunlar sayesinde gerçekleşir (bk. İbn Miskeveyh, *a.g.e.*, s. 126-127). İbn Miskeveyh'in Ariston'a nisbet ettiği hâkim ve para ile ilgili fikirler *Nikomahos Ahlâkı*'nın "V. Kitap"ında yaklaşık ifadelerle yer alıyorsa da (bk. Aristoteles, V, 4.7, 5.8-13), burada Allah'ın kanunu ile ilgili herhangi bir ifade geçmemektedir. Ayrıca Ariston, eşitlik ve sosyal adâletin uygulanması bakımından köle-efendi ayırımına giderek köleleri sosyal adâletin dışında tutarken (bk. *a.g.e.*, V, 6.6, 11.9), İslâm ahlâkçıları böyle bir ayırıma yanaşmamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Eflatun, *Devlet* (trc. Sabahattin Eyüboğlu—M. Ali Cimcoz), İstanbul 1985, IV, 427^b-434^a; Aristoteles [Aristo], *İlmü'l-ahlâk* (trc. A. Lütfi es-Seyyid), Kahire 1343/1924, II, 2.6-9, 6.5; III, 7.1; V, 1.1-3, 3.1-3, 4.7, 5.8-13, 6.4-6, 11.9; İbn Mâce, "Züh'd", 15; Tirmizî, "İlim", 19; Ebû Bekir er-Râzî, *eṭ-Ṭibbü'r-ruhânî* (Mâcid Fahrî, *el-Fikrül-ahlâkî el- Arabî* içinde), Beyrut 1978, II, 47, 62; Fârâbî, *el-Medînetü'l-fâzıla*, Kahire, ts. (Matbaatü'n-Nîl), s. 10, 20, 22, 54, 87-88, 102; a.mlf., *Tahşîlül's-sa'ade*, Haydarâbâd 1345, s. 32, 44-45; a.mlf., *et-Tenbîh 'alâ sebîl's-sa'ade*, Haydarâbâd 1346, s. 9-14; a.mlf., *es-Siyâsetü'l-medîniyye*, Haydarâbâd 1346, s. 29, 33; a.mlf., *Fuṣṣalün müntezze*⁵ a (Mâcid Fahrî, *el-Fikrül-ahlâkî el- Arabî* içinde), Beyrut 1978, II, 71-80; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk* (nşr. İbnü'l-Hatîb), Kahire 1398, s. 18, 32-33, 37, 88-89, 112, 120, 126-128, 137, 141-142; İbn Sînâ, *İlmü'l-ahlâk* (*Mecma'ü'r-re-sâ'il* içinde), Kahire 1326, s. 152-156; a.mlf., *eş-Şifâ*⁶ I: *el-İlâhiyyât* (nşr. İbrâhîm Medkûr), Kahire 1343, s. 441-442, 453-456; a.mlf., *en-Necât*, Kahire 1357/1938, s. 303-304; İbn Hazm, *Risâletü'l-ahlâk*, Kahire 1968, s. 53-55; Gazzâlî, *Mizânül-'amel*, Kahire 1328, s. 91, 165-166, 241; a.mlf., *İhyâ*, Beyrut 1402-1403/1982-83, III, 52-55; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, Bulak 1248, I, 61-63; Mohammed Arkoun, *L'Hu manisme Arabe au IVe/Xe Siècle*, Paris 1982, s. 292-298.

MUSTAFA ÇAĞRICI

□ FIKIH. Fıkıh kitaplarının şahitlik bahsinde ahlâkî mefhum ve muhtevası ile ele alınan adâlet kazâ, imâret, velâyet, miras gibi bahislerde daha geniş bir mânada kullanılmıştır. Bir âyetten geçen "... iki adâlet sahibi kimseyi şahit tutun" (et-Talâk 65/2) ifadesinde ve Buhârî'nin Enes'ten naklettiği, "Âdil olunca kölenin şahitliği câizdir" (Buhârî, "Şehâdât", 13) içtihadında zikredilen adâlet, ahlâkî adâlettir. "Allah size adâleti, ih-sânı ... emrediyor" (en-Nahl 16/90) âyetinde söz konusu edilen adâlet, geniş anlamlı adâlettir. Adâleti teşvik eden ve âdil kişileri öven, "Hükümünde, ailesine

karşı ve velâyeti altında olanlar hakkında âdil davrananlar, kıyamet gününde nurdan minberler üzerindedirler" (Müslim, "İmâre", 18) meâlindeki hadiste yer alan adâlet, yine geniş mânalı olup ahlâkî, hukukî ve içtimâî adâleti ihtiva etmektedir.

Adâlet teriminin Kur'an ve hadislerdeki kullanılışından hareketle bazı tarifleri yapılmıştır. Meselâ Râgıb el-İsfahânî'nin, ih-san mefhumu ile mukayese-yi de ihtiva eden tarifi bunların en geniş kapsamlı olanıdır: "Adâlet, borcunu vermek, alacağını istemektir; görevini yerine getirmek ve hakkını almaktır. İhsan ise borcundan daha fazlasını vermek, alacağından daha azına razı olmaktır" (*el-Müfredât*, "hüsn" md.).

Kazâda, idarede ve beşerî münasebetlerde adâlet insanlığın ve İslâm'ın hedefi olmakla beraber, belli bir uygulama ve davranışın her zaman ve her yerde adâleti temin edip etmediği hususu önemli bir problem teşkil etmektedir. İslâm düşünürlerine göre burada iki kategori vardır. Birincisi akla dayanır ve devamlıdır; bu kategoriye giren davranışlar daima âdil ve güzeldir. Söz gelişi iyiliğe iyilikle karşılık vermek, zarar vermeyene zarar vermemek gibi. İkincisi kanun ve kaideye dayanır, dolayısıyla izâfidir ve zaman içinde değişebilir. Bu tür adâlet, bazan mukabele yoluyla ve mecazen "kötülük, tecavüz" gibi kelimelerle de ifade edilir. Meselâ kötülüğe kötülükle mukabele etmek, tecavüzü aynı ölçüde tecavüz ile karşılamak gibi. Ayrıca kısas, diyet, tazminat, misilleme de bu kategoriye giren örneklerdir (bk. *el-Müfredât*, "adl" md.).

Adâlet genellikle, verilen ile hak edilen arasındaki dengeyi ifade eder. Bu denge bazı hallerde eşitlikle gerçekleşir; ancak adâlet eşitlik değil, dengedir. Diyet ve tazminat yoluyla adâletin sağlanmasında denge esastır. "Çocuklarınıza verdiklerinizde âdil davranın..." hadisinde (Buhârî, "Hibe", 12) kastedilen adâlet, eşit tutmakla gerçekleşmektedir. Malın Allah'a ait olması, insanların ve özellikle müminlerin kardeş olmaları, şahsî servetlerde fakir ve mahrumların haklarının bulunması, Allah'ın ihsanı emretmesi gibi prensiplere dayanan ve insanın toplum içindeki iktisadî ve sosyal durumuna bakılmaksızın herkese insanca yaşama, temel ihtiyaçlarını temin etme imkânı veren sosyal adâlet anlayışında ise ölçü eşitlik değil, dengedir.